

С. О. Наумов

**«БОЛГАРСЬКА ТЕМА» В УКРАЇНСЬКОМУ
НАЦІОТВОРЕННІ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ:
ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОДІЮ
«НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ»**

Один із провідних українських фахівців у галузі болгарської історичної проблематики В. Чорній не так давно констатував, що, попри більш ніж тисячолітні доволі активні українсько-болгарські стосунки, їхня історія досліджена дуже слабо¹. Це стосується і вивчення взаємин двох народів у рамках явища, яке традиційно визначалося як «національне відродження». Принаймні, в українській історіографії зовсім небагато відповідних публікацій, причому майже всі вони стосуються впливу українських діячів, культури в цілому на болгарське відродження². Вивчення цього впливу було б корисно продовжити у взаємозв'язку зі зворотнім процесом – тим більше, що загально визнана теза про відставання українського відродження вже сама по собі стимулює роздуми про можливий вплив на нього з боку більш розвинутого болгарського варіанту.

Актуальність таких міркувань стає ще більш очевидною з огляду на деякі тенденції в сучасній літературі з проблем націоналізму. Йдеться про те, що впродовж останнього десятиліття на пострадянському історіографічному просторі завдяки вченим-модерністам спостерігається все дальший відхід від терміна «національне відродження» (який фактично став маргінальним) до «націотворення» і «національного проекту»³. Г. Касьянов, один із найбільш послідовних adeptів «концептуальної революції» в дослідженні українського націоналізму (національного руху), ще 1999 р. доводив у своїй популярній праці: «Термін «національне відродження», очевидно, варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність. Загалом, здається, можна було б запропонувати альтернативний термін — націотворення, оскільки і за змістом, і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації, і суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для «започаткування» цього процесу. У цьому контексті нового значення набуває запропонований Р. Шпорлюком термін «український проект»: націотворення було б неможливим без такого проекту. Нація мала виникнути спочатку в уяві діячів «національного відродження» як умоглядна конструкція, і лише згодом ця справді «уявлена» спільнота, цей проект були пов'язані в єдине ціле, узгоджені з «об'єктивними» соціально-політичними, культурними, геополітичними та іншими реаліями»⁴.

З першого погляду цілком нормальна і коректна робота над уточненням наукової історичної термінології, зумовлена, зокрема, конвенційним характером останньої, в даному разі, на нашу думку, має специфічний підтекст. Якщо «національне відродження» можна розуміти як органічний, об'єктивний, закономірний процес перетворення «етнографічної маси» під дією певних чинників у націю, то в категорію «націотворення» вкладається мало не протилежний зміст. Для «ортодоксальних» модерністів це явище суб'єктивне, штучне, привнесене, перебіг і результати розвитку якого не детерміновані і залежать від суспільної кон'юнктури. «Національний проект» виглядає як процес створення певною соціальною групою (як правило, купкою інтелігентів – «будителів нації»), яка претендує на провідну роль, нового («національного») образу, нового уявлення суспільства про себе (як про

«націю») і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу. У разі успіху «національний проект» реалізується у вигляді нової політичної спільноти – нації. Питома вага суб'єктивного, довільного, штучного залишається не визначеною, що уможливорює їх абсолютизацію чи приписування такої абсолютизації авторам модерністської версії націогенези. Українські та російські популяризатори останньої, схоже, це помічають (якщо не вважають у глибині душі за нормальне явище) і роблять відповідні застереження. Г. Касьянов зауважує, що це питання «не слід розуміти механістично: нібито купка інтелектуалів винайшла чи запозичила ідею «української нації» і спробувала застосувати її на практиці...»⁵. За визнанням В. Малахова, тезу про конструювання націй легко можна перевести у площину їх фабрикації, що спостерігається в сучасній російській літературі⁶.

Проте це не заважає модерністам наголошувати на «імітаційному характері» «національних проектів», що значною мірою підриває згадані застереження, адже «імітація» є лише способом «фабрикації». Б. Андерсон вважає характерною рисою європейських націоналізмів XIX ст. те, що «можна було вживати наявні моделі»: «Як тільки почала з'являтися друкована інформація про рухи за незалежність на американському континенті, вони відразу ж перетворились у «концепти», «моделі» й навіть «проекти»»; «Вже в другому десятилітті XIX ст., як не раніше, «модель» незалежної національної держави стала доступною для копіювання. (Першими групами, що вдалися до нього, були маргінальні коаліції інтелектуалів, об'єднаних довкола рідної мови...)»⁷ З Б. Андерсоном цілком погоджується російський дослідник О. Міллер: «Він правильно вказує на вторинний, імітаційний характер націоналізмів у Центральній і Східній Європі, які запозичували готові конструкції й адаптували їх стосовно своїх умов... Від себе уточнимо, що деякі націоналізми, у тому числі й український, запозичували взірці у народів Центральної Європи, передусім у чехів і поляків»⁸.

Оскільки аргументація цих положень не переобтяжена емпіричним матеріалом, на нашу думку, було б корисно на прикладі взаємодії болгарського і українського «національних проектів» простежити очікуваний вплив «старшого» з них, більш розвиненого болгарського на український, щоб зробити попередні висновки щодо того, наскільки «працює» «імітаційна модель». Поняття «національне відродження», «націотворення», «національний проект» уживатимуться як синонімічні, оскільки в даному випадку важливо, що вони, хоч і по-різному, характеризують один і той же процес – пошук відповіді на так зване «національне питання» та її реалізацію. Фактичний матеріал стосується, як правило, Наддніпрянської, «підросійської» України.

Українсько-болгарські культурні зв'язки першої половини XIX ст. відіграли важливу роль у становленні науки й культури обох народів, що в тих умовах мало вирішальне значення для успішного розгортання процесів національного відродження. Діючи, з іменами яких пов'язують перший етап (наукового зацікавлення, «академічний») українського відродження, виявляли інтерес до болгарської культури насамперед тому, що вона історично мала великий вплив на культуру слов'янського світу. Під цим кутом зору найбільшу зацікавленість викликали становлення і розвиток болгарської мови і літератури, діяльність просвітителів Кирила і Мефодія. Так, О. Бодяньський цікавився «класичною» кирило-мефодіївською проблематикою, вивчав давні болгарські тексти, займався публікацією пам'яток староболгарської літератури. Підсумком цих наукових зацікавлень стала його докторська дисертація «Про час виникнення слов'янських письмен», опублікована в 1855 р. Проте з точки зору національно-культурного відродження все ж більше значення мали дослідження сучасного стану болгарської культури. Зокрема, І. Срезневський першим здійснив науковий аналіз сучасної болгарської літератури. Найбільш відомим дослідженням І. Срезневського харківського періоду став «Нарис книгодрукування в Болгарії» (1846)⁹.

Характерною особливістю того періоду було переважання українських («малоросійських») впливів, завдяки яким болгарська культура дістала відчутний стимул для розвитку. У переліку українсько-російських діячів, які найбільше спричинилися до цього, на перше місце, і не лише за хронологією, слід поставити Ю. Венеліна (Гуцу). Його праці «Давні і нинішні болгарари», «Про зародження нової болгарської літератури», фольклористичні студії допомогли болгарам відкрити духовне багатство, витoki і давні традиції їхньої культури, дали потужний поштовх національному відродженню. Оцінюючи цей аспект діяльності Ю. Венеліна, М. Арнаудов відзначав, що він «запалив першу іскру нашого національного прозріння, вивчення нашого рідного минулого і нашої живої старовини, чим прискорив болгарське відродження»¹⁰. За словами І. Франка, Ю. Венелін «як будитель народного духа болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів, як Любен Каравелов, Раковський, брати Міладінови, Захарій Стоянов»¹¹.

Було б важливо дати відповідь на питання про можливий взаємозв'язок між болгарською та місцевою проблематикою у творчості українських романтиків. Проте без додаткового дослідження неможливо встановити, чим саме стимулювалась зацікавленість того чи іншого діяча болгарською тематикою, чи було це безпосередньо пов'язано з їхньою діяльністю, яку можна було б зарахувати до «відродження». Логічно припустити, що звернення до болгарського культурного відродження відбувалось у взаємозв'язку з такою діяльністю: зацікавлення в «своєму» стимулювали пошук паралелей і аналогій у «іншому», але позірно подібному. Крім того, у даному випадку міг спрацьовувати ефект «дзеркального Я», відомий з філософії діалогічного персоналізму, у якій діалог трактується як «повернення до Я через Ти» (М. Бубер) чи як світ проникнення в особистість Іншого і через нього – в самого себе (М. Бахтін)¹². Інакше кажучи, дослідження духовного світу болгар мало стимулювати інтерес до власного народу, і не випадково болгаристи першої половини XIX ст. в Україні, як правило, були аматорами й дослідниками української («малоросійської») історії та культури.

На українських землях в середовищі місцевих інтелектуалів поступово складався своєрідний славістичний дискурс, актуалізувалась слов'янська проблематика, формувалась наукова концепція вивчення слов'янських народів. Згаданий Ю. Венелін вважається одним із засновників славістики в Росії та Україні. Під впливом його праць сформувалися наукові інтереси таких відомих українських учених-славістів, як М. Максимович, О. Бодяньський, І. Срезневський, В. Григорович, О. Потєбня та інші, які стали поборниками ідеї єдності та дружби слов'янських народів, присвятили чимало праць історії та культурі власне болгарського народу. І. Срезневський уже в своїй першій публічній лекції у Харківському університеті 16 жовтня 1842 р. накреслив схему «народознавчого» дослідження, а згодом першим почав давати студентам систематизовані відомості з історії, етнографії, мови й літератури болгарського народу, заохочувати їх до наукових пошуків у галузі болгаристики¹³.

Більше того, багатий матеріал, накопичений у ході вивчення процесу націотворення у болгар та інших слов'янських народів, дозволяв зробити висновки, принципово важливі для тогочасного культурного та суспільного життя України. Зокрема, І. Срезневський, спираючись на огляд болгарських літературних джерел 1840–1845 рр., стверджував, що «початки болгарської літератури гідні уваги допитливого слов'янина не лише у філологічному відношенні: вони засвідчують прагнення народу вийти на шлях освіченості». Таким шляхом, на думку вченого, має йти кожний народ, котрий протистоїть духовному занепаду, виборює собі гідне місце серед цивілізованих народів. У «Нарисі книгодрукування в Болгарії» І. Срезневський звертався до болгарських письменників з порадою не цуратися рідної мови, глибоко вивчати і правдиво висвітлювати

історію свого краю, постійно знайомити читачів із зразками культури старовини і сучасності¹⁴. Зрозуміло, що ці констатації й настанови були не менш актуальними для української інтелігенції.

Наведені факти і висловлювання, на нашу думку, дозволяють стверджувати, що болгарські зацікавлення були одним із тих чинників, які стимулювали зміну дослідницьких акцентів, «переадресацію» уваги українських учених з імперської/загально-російської чи всеслов'янської тематики на вивчення свого народу. Крім того, тут наявні окремі елементи наукової концепції національного відродження так званих «малих» чи «неісторичних» народів: усвідомлення його актуальності, універсальності, значення патріотичного/національного почуття і культурного чинника (мови, літератури, історії), роль народознавчих студій як наукової основи та ін. У кінцевому підсумку все це сприяло зародженню і поступовому формуванню модерного «національного» дискурсу, було однією з його передумов і чинників.

Проте стосовно періоду до 40-х рр. XIX ст. (у межах якого діяльність, характерна для «академічного» етапу відродження, була найбільш помітною) говорити про наявність такого дискурсу означало б штучно есенціалізувати його. Діячі того часу були щонайбільше носіями регіональної «малоросійської» ідентичності в її суто культурному варіанті, позбавленому будь-яких політичних, правових, визвольних мотивів, суб'єктивно далекими від усвідомлення суті і завдань національного відродження, що взагалі характерно для першого етапу. З. Когут таким чином описував цю ситуацію: «Із першої чверті XIX століття українці почали відкривати інші сфери своєї окремішності від росіян. Під впливом Гердера та романтизму нове покоління відкрило український народ і народну мову. До заборон у 1860-х–1870-х роках література, писана народною українською мовою, поступово розвивалася як звичайний локальний варіант більшої, загальноросійської літератури. У цьому розумінні українці все ще послуговувалися старою концепцією Малоросії, але застосовували її в царині народної мови та літератури»¹⁵. Разом з тим об'єктивно їхні творчі здобутки в галузі української («малоросійської») історії, словесності, етнографії, власне, і склали зміст цього етапу, забезпечували присутність «малоросійської» тематики у суспільному, зокрема, культурному житті і підживлення відповідних романтично-ностальгійних настроїв. До того ж їх можна вважати (принаймні, до певної міри) «українською відповіддю» формуванню російської національної культури, альтернативою її безроздільному домінуванню в «малоросійському» суспільстві. У подальшому все це мало слугувати (і слугувало) підвалиною для формування повноцінної («високої») модерної української культури, ідеологічних постулатів національного руху, поширення «національного сентименту» як необхідної емоційної основи для появи нового покоління його діячів.

Проте відстань між «закладанням основ» для українського культурного відродження і їх осмисленням та реалізацією виявилася тривалою в часі і пунктирною за перебігом. Мрійливо-радикальна політизація українського питання в контексті загальнослов'янського визволення членами Кирило-Мефодіївського товариства і революційні спроби вирішення польського питання, з якими так чи інакше (територіально і концептуально) була пов'язана актуалізація української проблематики у другій третині XIX ст., викликали, з одного боку, більш пильну увагу до неї з боку влади, а з іншого – відштовхнули від неї частину і так вкрай нечисленних «українсько-малоросійських» патріотів, а решту спонукали на якийсь час згорнути свою діяльність (найбільш показовий щодо цього десятилітній «антракт» з кінця 40-х до кінця 50-х рр. XIX ст., але більш відомий – у наступному десятилітті, який, власне, й отримав таку назву від М. Драгоманова)¹⁶ або не виходити за вузькі межі легального українофільства. Така ситуація мінімізувала не лише можливості, а й потребу у засвоєнні досвіду інших народів.

Тому тривалий період – принаймні 1840–1860-ті рр. – пов'язаний з переважно однобічним українським культурним впливом на болгарське національне життя.

Особливе значення в цьому плані мала творчість Т. Шевченка. За поширеною думкою, вона відіграла найбільшу роль у культурних взаєминах і духовному взаємозбагаченні українського та болгарського народів у ХІХ ст. Переклади Шевченкових творів болгарською мовою почали з'являтися у 60–70-х рр. ХІХ ст. Першими болгарськими перекладачами поезії Великого Кобзаря були Р. Жінзифов, Л. Каравелов, П. Славейков. Вплив Т. Шевченка відчувається в їхніх поезіях, творах І. Вазова та інших болгарських письменників того часу.

З точки зору болгарсько-української взаємодії становище змінилось у 1870-х рр., що пов'язано як з певною активізацією (і, частково, радикалізацією) українського руху, так і особливо – з новою якістю болгарського націотворення, яке у своєму розвитку значно випередило український відповідник, перейшовши у політичну стадію, стадію безпосередньої боротьби за національну державність. Зрозуміло, що найбільший резонанс серед громадськості Російської імперії викликали події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та утворення Болгарської держави. Для населення південних, українських губерній ця тема була тим більше хвилюючою – не тільки через територіальну близькість, а й тому, що саме тут формувалися основні людські ресурси, задіяні в бойових діях з російського боку; перші волонтери були направлені на Балкани з Києва¹⁷. С. Русова пізніше згадувала: «Рік 1876/77 відзначився особливим інтересом до політичних питань... Перші озвались до них [південних слов'ян. – С. Н.] по-братерськи Українці, – вони добре знали, що то значить політична неволя; збиралися гроші, зброя, невеличкими гуртками люди переходили через кордон і йшли вмирати за велику ідею – визволення слов'ян. У Києві існувала таємна невеличка організація, що допомагала цим гурткам, добувала для них зброю, невеликі суми грошей»¹⁸.

Проте навряд чи можна погодитися з вочевидь гіперболізованими твердженнями на кшталт того, що «ці події знайшли якнайширший відгук серед українців, породили нові надії на зміни в Російській імперії, на виникнення якісно нової геополітичної ситуації, у якій, гадалося, знайдеться місце і для певного розв'язання «українського питання»»¹⁹. Балканські події загалом трактувалися крізь призму імперської величі Росії, всеслов'янства, солідарності братніх народів, захисту православ'я тощо. Та сам факт руйнування імперської (османської) гегемонії і здобуття власної державності болгарським народом після багатовікового гноблення не міг не спровокувати певні альянзи, розмірковування щодо подібності (і відмінності) російської ситуації. Вони не так часто «додумувалися» до кінця і тим більше не артикулювалися відкрито, але їхня присутність у суспільній думці незаперечна.

У цьому переконує зміст тогочасних періодичних видань, які не були пов'язані з українським рухом. Прикладом може слугувати одеська «Правда», публікації про балканські події якої вписуються в окреслений вище контекст. Але поряд з цим у окремих статтях зустрічаються висновки, актуальні саме з точки зору протиймперських, національно-визвольних настроїв. Так, у одній зі статей початок «нової ери» для слов'янського світу пов'язувався з руйнуванням імперської системи, яка тримається на насильстві і для гноблених народів не становить жодної цінності, є ярмом, яке безумовно треба скинути (зі зрозумілих причин ці висновки обмежувалися випадком Туреччини й обґрунтовувалися конфесійними мотивами): «У Туреччині християнське населення не тільки не має нічого спільного з цілями та устремліннями уряду, але й, навпаки – його національні інтереси прямо протилежні. Серб, болгарин чи грек, як підданий султана, не тільки не цінує стабільність та міцність державного устрою, а кориться йому тільки завдяки примусу та силовому тиску; він не тільки не пишається

могутністю своєї держави, а й у повному її розпаді вбачає позбавлення себе від тяжкої неволі». Анонімний автор наголошував на несправедливості й архаїчності державного ладу Османської імперії, що тримався, зокрема, на гнобленні залежних народів. Як альтернатива, пропонувався варіант, близький до політичної нації: «Єдність національних прагнень усього народу з його урядом, який має в цьому народі своє коріння та служить виразником національної свідомості як у внутрішній, так і у зовнішній діяльності – ось необхідні умови сучасної держави»²⁰.

Але для перенесення визвольних ідей, генерованих чи усвідомлених під впливом балканських подій, на український ґрунт необхідна була його підготовленість, національно-політична свідомість активних учасників процесу націотворення, яка тогочасним «українофілам» не була притаманна. Якоюсь мірою повторювалась описана вище ситуація першої половини ХІХ ст., коли під впливом болгарської дійсності продукувались важливі для українства ідеї, але українська суспільна думка ще не була готова їх сприйняти. Проте на цей раз вона мала місце на наступному витку націотворення, це вже були ідеї, спрямовані на сферу політики, а не культури. Різниця була і в тому, що, на відміну від основного масиву «непіддатливих» радикальним ідеям українських діячів, у їхньому загалі вже були хоча б поодинокі люди, готові до цього. Одним із них був М. Драгоманов.

У контексті формування, розвитку і взаємовпливів «національних проектів» значення його діяльності було подвійним. І. Лисяк-Рудницький, який присвятив постаті М. Драгоманова низку ґрунтовних студій, вказував на своєрідність його творчості: «Літературна спадщина Драгоманова складається з двох чітко відмінних частин – наукових праць, головню з етнографії та фольклору, і політичних творів, які за своєю формою є суто публіцистичними»²¹. Ця характеристика підходить і до його діяльності, пов'язаної з болгарським (і ширше – слов'янським) питанням.

М. Драгоманов продовжив традицію українського культурного впливу на болгарське націотворення, зробивши вагомий внесок у розвиток болгарської «високої» культури. Він по праву може вважатися одним із основоположників університетської освіти і науки в Болгарії, оскільки в 1889–1895 рр. був серед перших професорів Софійського університету – першого вищого навчального закладу в країні. Студентами й учнями М. Драгоманова були добре відомі пізніше науковці – академік Ю. Трифонов, літературознавець Б. Ангелов, фольклорист та історик літератури Й. Іванов, географ А. Іширков та інші. М. Арнаутов, оцінюючи значення наукової діяльності М. Драгоманова для Болгарії, вказував, що він «скерував науку про нашу народну творчість до нових, сучасних горизонтів» і порівнював його в цьому плані з Ю. Венелінім²². І. Франко з приводу культурної роботи М. Драгоманова в Болгарії емоційно відзначав: «Щасливі Болгари! Ми, Русини-Українці, як та євангельська вдова, даємо їм «от убожества нашого», даємо їм більше, ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо». На його думку, у той момент болгарської історії, коли часи «патріотів-гайдуків» минули, а молода незалежна держава потребує «патріотів-реалістів, людей з широкою освітою», доля послала «болгарам в учителі чоловіка якнайвідповіднішого»²³.

З іншого боку, М. Драгоманов як представник українського руху прагнув використати на його потребу досвід болгарського націо- і державотворення, застосувавши цей досвід до реалій Російської імперії. Він був по суті першим, хто осмислив болгарсько-українські культурні взаємовпливи, їх прояви і значення. Саме на цьому наголошував І. Франко: «Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з іншими народами, свідчення про такі духовні зносини і впливи»²⁴. М. Драгоманов убачав у болгарському культурному відродженні гідний взірець не лише з точки зору зробленого і досягнутого, а й з огляду на його якість. Так, порівнюючи

стан культури болгарської й української (у Галичині), він відзначав, що «болгарська література багато в чому випередила галицько-руську: вона вже дає серйозні наукові, по-європейському писані, праці етнографічні й лінгвістичні, дуже багато періодичних видань, в котрих хоч більше друкуються переклади, та все видно добрий смак у виборі, тоді як галицька печать бідніша і кількістю і мертвіша, схоластична»²⁵. Саме «європейськості» і модерності, тобто відповідності сучасному стану суспільних рухів і народознавчих студій у Європі, на думку мислителя, чи не найбільше бракувало українцям, про що він неодноразово і дуже гостро висловлювався у своїх творах.

Балканські події 1876–1878 рр. дали М. Драгоманову додатковий поштовх для осмислення українсько-слов'янської взаємодії і в той же час – для переосмислення українського питання. Останнє для нього перейшло головним чином у політичну площину: ключовими питаннями стали перспективи України у складі Російської імперії; співвідношення внутрішнього і зовнішнього чинника у національному визволенні; значення слов'янської єдності як знаряддя визволення (з боку гноблених народів) і поневолення (з боку Російської імперії). Відповідні ідеї, спершу частково викладені у статтях «Турки внутрішні і зовнішні» (1876), «Внутрішнє рабство і війна за визволення» (1877) та деяких інших, знайшли концентроване відображення в «Передньому слові до «Громади» (1878). Вони стали наслідком аналізу передусім російської дійсності, внутрішньої та міжнародної політики царського уряду, яка, зокрема, в українському питанні саме тоді стала значно жорсткішою (Емський акт 1876 р.). Разом з тим хронологія і зміст цих публікацій переконують, що Квітневе повстання 1876 р. в Болгарії і Балканська війна стали каталізатором формулювання Драгомановим політичної програми – першої (якщо не рахувати Кирило-Мефодіївського товариства) в модерному українському русі. Не випадково слов'янська тематика широко представлена на сторінках «Громади», яку М. Драгоманов видавав у Женеві в 1878–1882 рр.

Принципово важливе значення мав новий для тогочасного українського руху контекст, який можна охарактеризувати як політичний і європейський (передусім загальнослов'янський). Певною мірою розвиваючи ідеї кирило-мефодіївців, М. Драгоманов наголошував на взаємопов'язаності історичної долі слов'янських народів та необхідності спільної політичної боротьби: «Звісно, що ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи й найподібнішої долі, себто слов'ян. Товариство всеслов'янське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських»²⁶.

Поряд з цим М. Драгоманов гостро виступив проти підпорядкування слов'янських визвольних рухів «офіційному», імперському панславізму. Викриття імперіалістичних намірів російського самодержавства на Балканах, використання ним образу «захисника слов'ян» у власних корисливих цілях було одним із лейтмотивів публіцистичних праць М. Драгоманова другої половини 1870-х рр. Виступаючи проти «Росії казенної», офіційної, Драгоманов не зупинився на критиці її державної політики. Він ішов далі, показуючи, що широкі кола російської громадськості, переконані в своєму щирому слов'янолюбстві, також «заражені» імперськими настроями²⁷. Окреслені ним у цьому зв'язку питання мали тим важливіше значення для політичного зорієнтування і вироблення тактики українського руху, що на той час малоросійська інтелігенція у переважній більшості щиро переймалася ідеями всеслов'янського і східнослов'янського братерства, а сподівання на визвольну місію самодержавства були притаманні попередньому, «романтичному» поколінню діячів українського відродження²⁸. Альтернативою включенню українства на правах «молодшого брата» в політичний і соціокультурний контекст Російської імперії, своєрідним «вікном у Європу» мали стати визволені слов'янські народи.

Підкреслюючи, що пробудження слов'янських народів сталося внаслідок власного поступу, а не завдяки російській зброї, редактор «Громади» робив висновок, що вирішальне значення для визвольної боротьби має готовність самої нації, а зовнішній чинник може виступати лише як допоміжний. Запорукою кращого майбутнього української нації могла бути лише її мобілізація, розгортання масового національно-визвольного руху.

Помітно, що для М. Драгоманова, на відміну від тих же кирило-мефодіївців, визначальним був не всеслов'янський, а національний, суто український аспект цієї боротьби – як за метою, так і за змістом чи формами: «Звісно, в Україні не можуть же поставити діла слов'янські попереду своїх, ні навіть поруч з ними»; «Тепер найбільш всього треба українцям зібратись на своїй землі, коло свого люду і коло своїх хатніх діл», «усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, *українство*»²⁹.

Спостерігаючи за перебігом державотворення у слов'янських країнах, у тому числі й у Болгарії, М. Драгоманов у властивій йому критичній манері вказував на деякі непривабливі риси, застерігав від ідеалізації національної держави, вказував на спокусу її штучної гомогенізації шляхом асиміляції меншин: «Ми, напр., стоїмо за волю нашої породи, але ж ми думаємо, що було б не по правді, якби ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини або й на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими, – так, як це робиться скрізь не тільки по державах, напр., як у французів, німців, москалів, угрів, поляків, а й по таких країнах, як наша, котрі ледве самі вибиваються з-під чужої неволі, напр., як у сербів, болгар і т. і.»³⁰

У зв'язку з балканськими подіями Драгоманов сформулював для себе етичну доміную політичної діяльності. Як наголошував Б. Кістяківський, один із кращих знавців спадщини М. Драгоманова, «вихідним пунктом для вирішення всіх тактичних питань для нього завжди слугувало положення: «чиста справа потребує чистих засобів», яке він висунув ще проти російського уряду, коли перед російсько-турецькою війною вказував на нещирість його «визвольної» політики на Балканському півострові»³¹.

Політичні ідеї Драгоманова, в тому числі й нав'язані балканськими подіями 1870-х рр., знайшли відгук серед української молоді. Їх впливу зазнали чи не всі національні молодіжні організації і гуртки останньої чверті XIX ст. Це дає підставу констатувати вплив практики болгарського (як і сербського та ін.) відродження на український рух у цілому, а не лише на окремих його діячів. Але цей вплив був опосередкований (в даному випадку творчістю М. Драгоманова), а сприйняті молоддю ідеї були не запозичені, наприклад, з болгарських політичних творів, а абсорбовані, «екстрактовані» тим же М. Драгомановим із болгарського досвіду.

На початку XX ст. ідеологія українських партій стала базуватись на інших засадах, аніж «драгоманівство», в її основу були покладені насамперед ліберальні або соціалістичні, а не націоналістичні концепції. Можливо, частково через це започаткована М. Драгомановим практика осмислення досвіду болгарського націотворення певний час не знаходила продовження. Це не означало паузи у взаємодії українського і болгарського «проектів», вона лише повернулася до формату культурних та особистих зв'язків.

Інтерес до проблем національного відродження інших народів, у тому числі й болгарського, в українському русі активізувався на низхідному етапі Першої російської революції та після неї. Потреба в осмисленні практики й використанні патріотично-виховного потенціалу національно-визвольних рухів була актуалізована національною інтелектуальною елітою, об'єднаною в Українській демократично-радикальній партії (з вересня 1908 р. – Товариство українських поступовців). Один із її лідерів, Є. Чикаленко, розповідаючи 28 березня 1908 р. своєму кореспонденту В. Доманицькому про проблеми партійної газети «Рада», число передплатників якої тоді не перевищувало 120

1500 осіб (на думку автора листа, це й був актив українського руху), ділився своїми планами: «Щоб підняти дух, надію у сих 1500 душ і підбити їх на більш енергичну пропаганду національного відродження, надумавсь я дати в «Раді» ряд статей про те, яким шляхом йшов сей процес у інших народів за границею і у нас. Треба розказати як одроджувались чехи, словаки, хорвати, серби, болгары і у нас – литовці, ести, латиши, вірмени, грузини та ін. Але треба розказувати жваво, цікаво, лекко, напів-анекдотично, белетристично, а не сухо науково-історично... Потім можна було б з сих статей скласти спільну книжку, яка мала б велике значіння в справі поширення укр[аїнської] самосвідомости. Ніякими теоретичними вислідами, доказами не можна так переконати людей, як прикладами з дійсності»³².

Цей план частково був виконаний: у 1908 р. спочатку у вигляді серії статей у «Раді», а потім у брошурному форматі були опубліковані нариси про національне відродження словаків (В. Доманицький) і білорусів (Д. Дорошенко)³³. У літературі є згадки і про брошуру про болгар, але суперечливі. Здебільшого йдеться про брошуру С. Русової «Как болгары добыли себе свободу»³⁴, перевидану українською мовою у Львові в 1909 р.³⁵. А з інформації А. Копилова і А. Заводовського, базованій на жандармських документах, випливає, що брошуру написав О. Русов, причому не пізніше 1906 р. Їхня версія видається менш імовірною не лише з огляду на якість джерела, а й тому, що тут же вони наводять неточну інформацію про арешт на № 224 «Ради» за 1906 р. за статтю «Сполох», у якій «з приводу проголошення Болгарії королівством робиться заклик до українців, щоб ті, слідом за болгарями, звільнялися від «тітоньки Росії»³⁶. Неточність тут подвійна: у 1906 р. було видруковано лише 81 число газети³⁷, а проголошення Болгарії «королівством» (царством) сталося у вересні 1908 р. Саме на той час і припадає газетна публікація, яка підтверджує інтерес українства до проблематики болгарського визвольного руху і певну радикалізацію суспільних настроїв унаслідок цього. Щодо брошури, то вона могла й не бути пов'язаною з планом С. Чикаленка – на це вказують дата публікації (якщо вона достовірна), нетипові для цієї серії мова і назва (див. нижче) видання. Над болгарською темою працював і Д. Дорошенко: в його особовому архівному фонді зберігається рукопис «Болгары»³⁸.

Таким чином, болгарське відродження знову опинилося в полі зору українців. Але й наведені цитати, і зміст публікацій свідчать про те, що болгарський та інші приклади були використані передусім з пропагандистською метою, для підтримки духу учасників українського руху в нелегкий час післяреволюційної реакції. Це підтверджується й своєрідним вибором народів, про які писалися брошури: серед них немає чехів і поляків, у яких українці начебто «запозичували взірці» в першу чергу³⁹. Принагідно висловимо припущення, що дійсним критерієм відбору було специфічне (і в цьому подібне до українського) становище народів – присутність сильнішого слов'янського народу («старшого брата»), який претендував на домінуючу роль, тобто конкурентного слов'янського «національного проекту» – відповідно чеського, російського (частково і польського) та сербського.

Починаючи з того часу, питання про національне відродження інших народів постійно присутнє, причому на концептуальному рівні, в українському русі. Про це свідчать, зокрема, списки літератури, яка вивчалася в нелегальних молодіжних об'єднаннях. Так, програма «для ведення освітньої праці» в гуртках Юнацької спілки Лівобережної України (квітень 1915 р.) містила розділ «Національні відродження інших націй», література до якого включала брошури В. Доманицького «Словаки, їх життя та національне відродження», Д. Дорошенка «Білоруси та їх національне відродження» і «Оповідання про Ірландію», С. Єфремова «Національне питання в Норвегії»⁴⁰ (болгарське питання з невідомих причин не було представлено).

Інтерес до болгарської проблематики значно зріс, як це було і в XIX ст., у зв'язку з воєнними подіями. На початку 1910-х рр. суспільна атмосфера в Європі знову стала вибухонебезпечною, причому одним із ключових чинників «перегріву» було саме національне питання. У передчутті великої європейської війни серед українців з'явилися різні «прожекти» і сподівання на грандіозні зміни. Притаманний українському руху міжреволюційного періоду ідейний ревізіонізм відтепер спрямувався не лише на суто внутрішні проблеми, а й на питання міжнародної політики. Балканські війни 1912–1913 рр., назрівання і початок Першої світової війни стимулювали переоцінку геополітичної ситуації, передусім у трикутнику Росія–Україна–Австро-Угорщина, привернули увагу до далекосяжних цілей та рішучих методів боротьби. В 1911–1914 рр. активно формувався новий національно-політичний дискурс, в основу якого було покладено геополітичний підхід, урахування і використання у власних інтересах міжнародних чинників і пов'язаний з цим розрахунок на можливість невідкладного, упродовж найближчих років, розв'язання українського питання в тій чи іншій формі, ідею національної мобілізації для здобуття державної незалежності. По суті йшлося про вибудовування нового варіанту «українського проекту», цілком відмінного від попередніх партійних варіантів. У цьому сенсі інколи говорять про «молодоукраїнську» політику чи партію⁴¹, проте в даному випадку цей автентичний (він використовувався самими «молодоукраїнцями») термін, корисний до того ж своєю загальноєвропейською альянсом, не дуже зручний – як через те, що його зміст і правомірність ще не досліджено, так і з огляду на практику застосування понять «Молода Україна», «молоді українці» стосовно 1890-х рр.

Нові ідеї спершу набули поширення головним чином серед наддніпрянської еміграції. Їх прихильники у 1911–1912 рр. зробили спроби створити свої організаційні осередки (група «Вільна Україна», Український інформаційний комітет), які виявились неефективними. У зв'язку з балканськими подіями вони активізували свою діяльність, насамперед щодо теоретичної розробки й обґрунтування нового політичного курсу. М. Залізняк, голова Закордонної групи УПСР (партії українських есерів), у листопаді 1912 р. наголошував, що українську політику слід будувати на тому, що нова міжнародна ситуація змусить Австро-Угорщину «звернути увагу і апетит в сторону українських провінцій в Росії. Моя основна думка така: за 10–20 літ Балканські держави будуть для Австрії непоборним муrom для її економічного розвитку в сім напрямі. Тому єдиним виходом буде лише Україна»⁴². В. Липинський у грудні 1912 р. надіслав до Українського інформаційного комітету меморандум, у якому доводив необхідність «у майбутній австро-російській війні не ставати свідомо, виразно й голосно ні по стороні Австрії, ні, тим більше, по стороні Росії», роблячи ставку на «масовий рух за повним визволенням України з-під ярма чужих держав». До європейських країн, зацікавлених в українській незалежності, він зараховував і «балканський союз, в разі перемоги над Туреччиною. Сербія тому, що вона не бажає зміцнення Австрії, а Болгарія через константинопільське питання...»⁴³. Д. Донцов у програмній доповіді «Суспільно-політичне положення нації і наше завдання» (липень 1913 р.) сформулював і обґрунтував гасло «безоглядного сепаратизму» від Росії⁴⁴. А. Жук, лідер емігрантської частини УСДРП, стояв на тому, щоб «...б) Старатися з ситуації, яка панує тепер в міжнародних відносинах та яка могла б утворитися внаслідок австро-російської війни, ...придбати найбільше користей для справи національно-політичного визволення України. в) На випадок австро-російської війни, чинно допомагати Австрії й її союзникам проти Росії»⁴⁵. У кінцевому підсумку все це привело до створення відомого Союзу визволення України (СВУ).

На Наддніпрянщині нові настрої проявились у першу чергу і більш помітно серед націонал-радикалів. Харківський тижневик «Сніп», який видавав засновник Української народної партії М. Міхновський, відгукнувся на початок Першої Балканської ві-

йни цілком у дусі його публікацій 1900–1902 рр.: «За свободу народів має пролитись море крові!...Краще смерть, ніж рабство!»⁴⁶. У січні 1913 рр. від імені УНП був виданий «Універсал до Народу Українського усієї Соборної України» з аналізом перспектив, які відкривались у зв'язку з очікуваним збройним протистоянням Росії та Австро-Угорщини. Загальний висновок був на користь проросійської орієнтації, і одним із головних аргументів були можливі наслідки війни для південнослов'янських народів, з якими прямо пов'язувалась доля України: «Перемога Австрії буде розгромом Балканських народів, сербів, черногорців та болгарів, в незалежності котрих і в майбутній спільці з ними – запорука нашої будучини»⁴⁷.

Але в цілому напередодні світової війни пов'язані з нею «прожекти» захопили незначну частину відомих українських політиків, більшість яких поставилась до «мілітарних» планів негативно чи прохолодно⁴⁸. Висловлюючи цю позицію, лідер ТУП М. Грушевський доводив, що обставини «взагалі велять українській національній політиці не йти за чужими кепськими прикладами, не сподіватися розв'язання української національної проблеми від якихось сторонніх впливів і помочей, а будувати тільки на органічній розвитку своїх власних національних сил, засобів і можливостей»⁴⁹.

У роки Першої світової війни в українському русі Наддніпрянщини значно зросла популярність сепаратистських і самостійницьких поглядів та германофільства⁵⁰. У зв'язку з цим мав місце черговий сплеск інтересу до «болгарської теми»: приваблював «болгарський» варіант здобуття незалежності – з використанням міжнародних і воєнних засобів; Болгарія воювала на боці Німеччини й Австро-Угорщини проти Росії; була певна подібність психологічної ситуації, оскільки в болгарському суспільстві теж набули поширення германофільські настрої⁵¹.

Болгарії відводилось важливе місце в діяльності СВУ. Вона розглядалась як один із потенційних союзників у визволенні України; діячі Союзу ще до війни встановили зв'язок з Л. Шишмановою-Драгомановою, котра пропагувала в Софії українську справу⁵². Одна з відозв СВУ до європейських народів (серпень 1914 р.) була адресована болгарам. Її автори проводили паралелі між поточною політикою Росії щодо України і Сербії щодо Болгарії, звинувачували Росію в підтримці Сербії у македонському питанні, закликали до спільної боротьби проти Російської імперії: «Болгари! В сім великім поході проти московського деспотизму мусимо й ми з вами стояти в однім ряді з німецькими народами!»⁵³. В Болгарії функціонувала філія Союзу – матеріали про неї виявлені в канадській частині архіву А. Жука⁵⁴. В 1915 р. в Софії співробітники СВУ М. Меленевський та П. Бензя, колишні активісти «Спільки», видавали від імені «ініціативно-організаційної групи Української соціал-демократії» журнал «Робітничий прапор», призначений «для українських земель під Росією»⁵⁵. На основі повідомлень (нерідко фантастичних) про активність українців у Болгарії в російських правоохоронних органах формувався образ цієї країни як одного з головних опорних пунктів «мазепинства», звідки до Росії нібито постійно переправлялись емісари, інструкції, література тощо⁵⁶.

Насправді ж, за винятком, можливо, літератури та деяких інших епізодів (для прикладу, найближчий співробітник В. Винниченка Ю. Тищенко повернувся в 1914 р. з еміграції в Росію за паспортом «свого паризького приятеля болгарського офіцера Атанаса Дюлгерова»⁵⁷), зв'язок між Болгарією й українським підпіллям був швидше символічний. Але ця символічність теж відіграла свою роль у посиленні антиросійських і самостійницьких настроїв серед українців, особливо серед молоді. Так, на з'їзді Юнацької спілки Лівобережної України в травні 1916 р. було ухвалено «видати нелегальний збірник на зразок полтавського «Болгарія та Україна», який мав складатися з двох частин – наукової і політичної. Про те, наскільки важливе значення надавалося збірнику, свідчить той факт, що для його підготовки з'їздом була

сформована група з трьох осіб, а остаточне редагування покладалося на Центральний виконавчий комітет спілки⁵⁸. Збірник «Самочинна Україна» був підготовлений і розмножений на гектографі доволі швидко – вже наприкінці серпня 1916 р. про це повідомляли жандармські агенти. За їхніми даними, до брошури ввійшли статті «Годі лякатись», «Відродження Фламандії», «Євреї на Україні», «Україна над усе» та інші, а також вірші – оригінальні й перекладені з болгарської і польської мов⁵⁹. Схоже, її мав на увазі В. Заїкин, інформуючи В. Дорошенка (1923): «В 1916 р. видана була нелегальна збірка моїх оригінальних та перекладених з німецької та болгарської поезії українського патріотично-самостійницького та германофільського напрямку»⁶⁰. Обидві брошури – полтавська і харківська – були створені під очевидним враженням від прикладу і суспільних настроїв Болгарії і, у свою чергу, справили вплив на українське юнацтво, оскільки циркулювали в організації (і поза її межами), яка на той час була найпотужнішою в українському русі: мала розгалужену мережу гуртків на більшій частині України та налічувала орієнтовно близько 1 тис. членів. Але і в цьому, найбільш очевидному випадку впливу «болгарського проекту» на український, представники останнього зверталися до «болгарської теми» не стільки в пошуках придатної конструкції, моделі поведінки, скільки для підсилення власних, вже існуючих настроїв та ідей, як до джерела натхнення.

Можливо, найскладнішим завданням для автора цієї статті є формулювання висновків, які б і впливали з наведеного матеріалу, і були відповіддю на винесене в підзаголовок статті питання. Ця проблема подвійна: емпіричних даних загалом небагато для широких узагальнень; болгарський приклад може вважатися не показовим у сенсі впливу на «український проект». Але, на нашу думку, це не є підставою для сумнівів у самій можливості вибудувати в такому випадку коректні узагальнення: обмеженість матеріалу сама по собі дозволяє зробити певні висновки, а до співставлення болгарського і українського варіантів націотворення, зрештою, вдавався й Б. Андерсон, що правда, в іншому сенсі⁶¹.

Загалом матеріал про взаємодію між українцями й болгарями в процесі становлення їхніх модерних націй дає немало свідчень про взаємовпливи в духовній сфері. Разом з тим він не дає підстав для висновків про свідоме, цілеспрямоване запозичення українцями якихось ідеологем, концепцій, інструментів, засобів для формування власного національного проекту. Українці не шукали в історії і політичній практиці Болгарії придатного для себе шляху, а старалися вже обраний самостійно шлях (розуміння якого було неоднозначним, динамічним і залежало як від бачення своїх можливостей, становища, історії, так і від європейського контексту) обґрунтувати схожими ситуаціями та ідеями. Упродовж майже всього XIX ст. мало місце переважання українських культурних впливів. Ідейний вплив «болгарського проекту» спостерігався головним чином у період боротьби як болгар, так і українців за своє національне визволення і був більше емоційним, надихаючим, а не концептуальним.

У якості підсумку, щоб уникнути небезпеки невиправданої генералізації висновків, обмежимося деякими констатаціями ad hoc: принаймні в болгарсько-українському випадку версія про імітаційну модель не спрацьовує; вона створює хибне враження про характер взаємодії між даними «національними проектами»; його було б доречніше описувати поняттям «вплив(и)» з відповідними означеннями (психологічний, ідеологічний, культурний тощо); ці впливи були обопільними; їх характеристика потребує конкретно-історичного підходу (які впливи і в якому напрямі мали місце на тому чи іншому хронологічному відрізку).

¹ *Чорній, В.* Українська еміграція в Бґларія след Първата световна война. Документален каталог. Автори и съставители к.ф.н. Виталий Москаленко – научен ръководител, и Емине Хакова. С., 2000. 151 с. [Рецензія]. – Проблеми слов'язознавства, 2003, вип. 53, с. 291.

² *Дьомін, О. Б.* Шевченко і болгарське національне відродження. – В: Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали. Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. Одеса, 1989, ч. 3, 67–68; *Станкевич, В. Л.* Україна і болгарське національне відродження. Автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 1998; *Тимошенко, Ю. О.* Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ століття. Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2004; та ін.

³ Див. про це: *Касьянов, Г. В.* Теорії нації і націоналізму. К., 1999; *Касьянов, Г. В.* Націогенез українців у сучасній історіографії: версії. – В: Схід – Захід, 2001, вип. 3; *Кравченко, В.* Україна, імперія, Росія... (обзор современной украинской историографии). – В: Западные окраины Российской империи. М., 2006; та ін.

⁴ *Касьянов, Г. В.* Теорії нації і націоналізму. – <http://www.litopys.narod.ru/kasian/kas13.htm>

⁵ Там само.

⁶ *Малахов, В. С.* Проблемы изучения национализма и этничности в конструктивистской парадигме (на примере российского обществоведения последних десяти лет). – Политическая наука, 2002, № 4, с. 109, 118.

⁷ *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Вид. 2-е, перероб. К., 2001, с. 91, 106, 107.

⁸ *Миллер, А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000, с. 10.

⁹ *Григораш, Н.* Становлення літературознавчої болгаристики в Україні у ХІХ ст. – Проблеми слов'язознавства, 1999, вип. 50, 50–52.

¹⁰ Цит. за: там само, с. 57.

¹¹ *Франко, І.* Болгарські праці М. Драгоманова. – Народ. Львів, 1891, ч. 15–16, с. 225.

¹² *Марчук, О. В.* Феноменологічні концепції Іншого в сучасній філософії. Дис. ...канд. філос. наук. К., 2007. – <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/341599.html>

¹³ *Григораш, Н.* Становлення літературознавчої болгаристики в Україні у ХІХ ст. ..., с. 51.

¹⁴ Там само, с. 52.

¹⁵ *Козут, З.* Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу. – В: *Козут, З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004, с. 165.

¹⁶ *Драгоманов, М.* Антракт з історії українофільства (1863–1872). – В: *Драгоманов, М. П.* Вибране («...мії задум заложити очерк історії цивілізації на Україні»). К., 1991, с. 204.

¹⁷ *Котілов, А. О., Заводовський, А. А.* Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. – Український історичний журнал, 2005, № 1, с. 153.

¹⁸ *Русова, С.* Мої спомини. 1879–1915. – За сто літ, 1928, кн. 2, с. 163–164.

¹⁹ *Круглашов, А.* «Слов'янська тема» на сторінках драгоманівської «Громади». – Проблеми слов'язознавства, 1999, вип. 50, с. 143.

²⁰ Цит. за: *Котілов, А. О., Заводовський, А. А.* Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. – Український історичний журнал, 2005, № 1, с. 149–152.

²¹ *Лисяк-Рудницький, І.* Драгоманов як політичний теоретик. – В: *Лисяк-Рудницький, І.* Історичні есе. Т. 1. К., 1994, с. 299.

²² *Григораш, Н.* Становлення літературознавчої болгаристики в Україні у ХІХ ст. ..., с. 57.

²³ *Франко, І.* Болгарські праці М. Драгоманова, с. 226.

²⁴ Цит. за: *Кистяковский, Б. М. П.* Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь. – В: Драгоманов, М. П. Политические сочинения. М., 1908, т. 1: Центр и окраины, с. LXI.

²⁵ *Драгоманов, М.* Новоєрські овочі з всеукраїнського погляду. – Народ, 1892, ч. 13–14, с. 175.

²⁶ *Драгоманов, М.* Передне слово [до «Громади» 1878 р.]. – В: *Драгоманов, М. П.* Вибране..., с. 326.

²⁷ *Круглашов, А.* «Слов'янська тема» на сторінках драгоманівської «Громади»..., с. 145.

²⁸ Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период). – Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник 2003. М., 2003, с. 170.

²⁹ *Драгоманов, М.* Передне слово [до «Громади» 1878 р.]..., с. 302; *Круглашов, А.* «Слов'янська тема» на сторінках драгоманівської «Громади»..., с. 149.

³⁰ *Драгоманов, М.* Передне слово [до «Громади» 1878 р.]..., с. 321.

- ³¹ *Кистяковский, Б. М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь...*, с. XXIII.
- ³² Цит за: *Старовойтенко, І.* Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908–1910). – Сіверянський літопис, 2006, № 6, с. 6 (збережено правопис публікації).
- ³³ Там само, с. 15; Рада. К., 1908, 3–11 грудня; Центральний державний історичний архів України (далі ЦДА України), ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 56.
- ³⁴ *Замлинська, О., М. Палієнко.* Софія Русова. – В: Історія України в особах. XIX–XX ст. К., 1995, с. 357.
- ³⁵ Як Болгари здобули собі свободу? / С. Русова; Пер. з рос. Олена Охримович. Львів, 1909. 55 с. – <http://www.ch1.kiev.ua/cgi-bin/sp/part/index.php?razdel=6&page=2>
- ³⁶ *Копилов, А. О., Заводовський, А. А.* Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. ..., с. 159.
- ³⁷ *Ігнатієнко, В.* Бібліографія української преси. 1816–1916. Харків – Київ, 1930, с. 144.
- ³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 318, оп. 1, спр. 19; *Андреев, В. М.* Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика). – Український історичний журнал, 2007, № 4, с. 119.
- ³⁹ *Миллер, А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении..., с. 10.
- ⁴⁰ ЦДА України, ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 56.
- ⁴¹ Див., напр.: *Гирич, І.* У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху). – Молода нація, 2002, № 3, 19–22; *Жук, А.* Професор М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни. – Молода нація, 2002, № 3, с. 116.
- ⁴² Цит. за: *Гирич, І.* У тіні В. Липинського..., с. 20.
- ⁴³ Цит. за: *Жук, А.* Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття Союзу). – Молода нація, 2002, № 3, с. 142–143.
- ⁴⁴ Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р.: Хрестоматія-посібник. К., 2003, ч. 1, с. 428.
- ⁴⁵ *Жук, А.* Як дійшло до заснування Союзу визволення України..., с. 145.
- ⁴⁶ Сніп. Харків, 1912, 14 жовтня, с. 1.
- ⁴⁷ Історія українських політичних партій..., с. 419.
- ⁴⁸ *Патер, І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000, с. 154.
- ⁴⁹ *Жук, А.* Професор М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни..., с. 117.
- ⁵⁰ Докл. про це див.: *Наумов, С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків, 2006, с. 275–284.
- ⁵¹ *Чорній, В.* Синтетичні праці з історії Болгарії. – Проблеми слов'язознавства, 2002, вип. 52, с. 195.
- ⁵² *Жук, А.* Як дійшло до заснування Союзу визволення України..., с. 141.
- ⁵³ Історія українських політичних партій..., с. 460–462.
- ⁵⁴ *Гирич, І.* Канадський архів Андрія Жука. – Молода нація, 2002, № 3, с. 172.
- ⁵⁵ *Ігнатієнко, В.* Бібліографія української преси..., с. 216.
- ⁵⁶ Див., напр.: ЦДА України, ф. 336, оп. 4, спр. 20, арк. 83, 160, 225.
- ⁵⁷ *Тищенко, Ю.* Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. – В: Володимир Винниченко (Статті й матеріали). Нью-Йорк, 1953, с. 45.
- ⁵⁸ ЦДА України, ф. 336, оп. 4, спр. 36, арк. 137 зв.
- ⁵⁹ Там само, арк. 204 зв.
- ⁶⁰ Цит. за: *Портнов, А.* В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. – В: Збірник Харківського історико-філологічного товариства, 2004, т. 10, с. 92.
- ⁶¹ *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти, с. 98–99.